

Bálint Péter

Márai Afrikában

(A fölülírás szempontjai Márai az *Istenek nyomában* c. útiregényében)

1.

Honti János írja *A mese világa* kötetében: „A mitikus földrajzból adódó regényes lehetőségeket a késő ókori, a hellenisztikus regényirodalom aknázza ki bőségesen: a mitikus földrajz csodás tájai olyan útikalandok ecsetelését tették lehetővé, amelyek mellett a reális földrajzzal dolgozó újkori útiregények írói elszégyellhetik magukat.”¹ Nem árt emlékezetünkbe idézni e sorokat, kiváltképpen nem, ha Márai útiregényének, az *Istenek nyomában* második kiadásához írott előszavát akarjuk egy kicsit alaposabban szemlélni-bogozni. A „mitikus földrajz” és a valóságra rámutató, valóságot fölülíró, az élményeket és életeseményeket át-és kiszínező „útikalandok” összefüggéséről szóló beszéd (amely egyfajta változatként a Márai által előszóban említett „jóhiszemű lelkesedésre” hajlamos ifjúság és a lelkes utazót befolyásoló „látomás erejének” az összekapcsolásáról való értekezésben visszaköszön), évszázadokkal korábbra nyúlik vissza. A Márai-szöveg szempontjából Goethe egy Schillerhez írott 1797. augusztus 17. keltezésű terjedelmes levele fontos, amelyben azt boncolgatja, hogy az utazása közbeni nyugodt és közömbös érzete ellenére, egyszeriben valamiféle *szenimentalizmus* kerítette hatalmába.² Az első pillanatban érthetetlennek tűnő lelkesültség – vagy saját kontextusában – „szenimentalizmus” okának kiderítésére, felfejtésére vállalkozik Goethe, s a költői hangulat és a nem egészen költői tárgyak közötti kölcsönhatásban találja meg a választ: „Ezért azokat a tárgyakat, amelyek ilyen hatást keltenek, alaposan megfigyeltem, és legnagyobb meglepetésemre azt vettem észre, hogy azok valójában szimbolikusak. Azaz, nem is kell ezt fejtegetnem, kiváló példák arra, hogy – jellegzetes sokszínűségükben – olyan dolgok legyenek, amelyek sok minden más reprezentánsaiként állnak, egyfajta totalitást foglalnak magukba, bizonyos sorrendet hívnak elő, hasonló és idegen dolgokat juttatnak eszembe, s kint is, bent is az egység és a minden-ség igényét ébresztik fel. Ezek azok a tárgyak tehát, amelyek a költő számára szerencsés témát jelentenek, az emberek számára pedig szerencsés tárgyakat, és mert ezeknek, mivel önmagunkkal ismételjük meg őket, nem képes költői formát adni, ezért ideális formát kell nekik adnia, egy magasabb értelemben vett emberi formát, amit aztán az olyannyira lejárátott szentimentális kifejezéssel illettek”.³

A Goethe-idézetben szereplő ember és költő, szimbolikus és reprezentáns, költői és ideális páros viszonyok értelmezésekor a művészet kérdéséről töprengő Maurice Blanchot siet a kezünkre játszani azzal, hogy a kiemelt szavakhoz egyfajta értelmezést, támpontot nyújt: „A költői a szubjektív szinonimájává lesz”⁴. Ez egy útijegyzet, útilevél, útinapló vagy útiregény esetében teljességgel rendjén is való dolog: az útra kelő, az utazó a saját szemét, az addigi tapasztalatait és ismereteit, a múltból és könyvekből táplálkozó emlékezetét és nem utolsó sorban ítélőerejét kölcsönzi a látott és megérteni vágyott tájhoz, tárgyhoz és léthez. Joggal írja Egyed Ákos: „Az utazás az egyéniség vizsgálója is, hiszen ki-ki saját érdeklődési körének megfelelően gyűjti és rostálja meg az adatokat, a látottakat. Természetes tehát, hogy minden

¹ Honti János: *A mese világa*, Magvető, Bp. 1975. 78-79.

² „Vajon honnan ered ez a látszólagos szenimentalizmus, ami annál inkább feltűnő számomra, mert igen régóta már a költői hangulaton kívül másnak nyomát sem éreztem bensőmben. Lehetséges, hogy ez itt maga a költői hangulat, de olyan tárgyhoz kapcsolódik, amelyik nem éppen költői, s így jön létre egyfajta köztes állapot?” Bódis Zoltán fordítása. Egy másik változat (a Berczik Árpádé) megtalálható Goethe és Schiller levelezése, Aurora, Bp. 1963. 220-221.

³ Ugyanazon levél, Bódis Zoltán fordítása

⁴ Maurice Blanchot: *Az irodalom és az eredeti tapasztalat* In.: *Az irodalmi tér* (: ezt a fejezetet fordította: Lőrinszky Ildikó), Kijárat, Bp. 2005. 181.

útleírás, napló, útleivel tartalmaz valami sajátost, mely éppen írójára jellemző”⁵. A Goethe-idézetből kiemelt szópárok felfejtéséhez érdemes figyelembe venni a Blanchot-i mondat folytatását is: „A művészet a művész alakját ölti magára, a művész pedig a szó legáltalánosabb értelmében vett emberként jelenik meg. A művészet abban nyilvánul meg, hogy a művész az embert *reprezentálja*...”⁶ Ebből számunkra az válik hangsúlyossá, hogy az útinapló vagy útiregény, mint egy sajátos optika, sajátos látás és látomás lenyomata: az utazóvá (felfedezővé, más esetben vándorrá, száműzötté) váló ember, az otthontól távol lévő és az utazás során önmagából folyamatosan kilépő, önmagát másban és másokban tételező ember-művész sajátos önleírásaként és műformába-ömléseként jelenik meg.

Az utazó szeme megpillant, érzel, letapogat, körüljár, befogad, ugyanakkor a látott egzisztencia vagy dolog belsővé tétele során újfent befelé fordul, önmagára nyitja a tekintetét, önmagára eszméltet, analízisre, összevetésre és identifikálásra készlet, s ekként teremt a látott által reflektált ént, és az én sajátos aspektusából: tekintetéből és emlékezetéből létrehozott látottat. A látott dolgok lelkesítése, a szimbolikus tárgyak egyszerre „hasonló és idegen dolgot” felidéző ereje folyamatos szemlélődést és a szemlélődés közben azonosítást és elkülönítést, mérlegre tevést és az útinapló írása alatt megidézett olvasóval fenntartható párbeszédet követel. Az utazó úgy írja folyamatosan töredékes jegyzeteit, mintha levelet írna, mintha egy jelen nem lévő, maga elé képzelte más valakinek számolna be (akár dátummal és pontos időjelöléssel ellátva, akár a nagyobb egész szempontjából a temporalitásra ügyet sem vetve) a látottakról és történetekről, egy-egy leírásban, egy-egy történetelbeszélésben. Leírásaiban és elbeszéléseiben nem elégszik meg a könnyed virtuozitással, ironiával és polemizálással, elénk tár egyfajta fojtó-fülledt világot is, miként Guy Fessier jegyzi meg a *La notion de littérature épistolaire*-ben,⁷ s persze a leírások lehetővé teszik az író számára, hogy létrehozzon és kimunkáljon egy személyes-egyéni mítoszt, és hogy mitikus-kínzó földrajzról álmodozzon.⁸ A levél- vagy napló (mely sok-sok képeslap- vagy levélszövegből is összeállhat) írójának, nem is lehet más a viszonyulása az idegen világhoz és idegen emberekhez, mint amit Rónay állít a Márai mentalitásáról: az „értelmező pozíciója meghatározó, de nem önkényes”.⁹ Miért is nem önkényes? Azért nem, mert az utazás idején és terében megpillantott, le- és körülírt egzisztenciák, dolgok, a hozzájuk szervesülő, korábról tudott vagy az utazás során megtudott kulturális és szociális ismeretekkel együtt értelmezhetők; az utazó miközben számot ad róluk, a megszólítottak (legkevésbé önmagának, inkább egy vagy számtalan olvasónak) egyfajta kulturális cinkosává is válik¹⁰. Mindamellettagadhatatlanul önkényes az értelmező pozíciója, mert a látott dolgok kifejezetten az utazó sajátos optikájából, az általa szimbolikus-metafizikai jelentéssel gazdagított többletjelentésükben és az útinapló szemantikai terében nyerik el végső értelmüket.

A Márai-féle „lelkes utazó”, aki azt hiszi, hogy „a világot tiszteletére találták fel és rendezték be, s a találmánynak, – fajtáknak, tájaknak, emberi és emberfölötti alkotásoknak – igazi értelme, hogy ő, az utas, megismeri, lelkesedik érte és használja”¹¹, nyilván nem azzal a szándékkal és szempontrendszerrel utazik, mint az előszóban megnevezett Stein Aurél.¹²

⁵ Az utazás divatja (Útleírások, úti jegyzetek az 1848 előtti Erdélyről), Kriterion, Bukarest, 1973. 23.

⁶ M. Blanchot: im. 181.

⁷ Fessier: *Le récit de voyage*, In.: *L'épistolaire*, par Guy Fessier, Éd. PUF, Paris, 2003. 203.

⁸ Fessier: im. 211.

⁹ Rónay László: Márai Sándor, Akadémiai, Bp. 2005. 52.

¹⁰ Fessier: im. 203.

¹¹ Márai Sándor: *Istenek nyomában (Egy utazás regénye)*, Révai, Bp. 1937. Előszó (Az új kiadáshoz) 5-7 (A továbbiakban az idézeteket ebből a kötetből veszem).

¹² (E kijelentésnek megvan a maga kontextusa, a századelőn többek között Stein Aurél, Vámbéry Ármán, Germanus Gyula vagy Sven Hedin tudományos igénnyel előkészített és végrehajtott utazása számított a nagyközönség előtt is egyfajta mércének).

Márai maga is hangot ad ennek: „Az a fajta utazás, mely úgy látja a tájakat és a népeket, mint valamilyen víziót, nem alkalmas arra, hogy megrögzítse a hely- és néprajzi valóságot”. Azt viszont biztos állíthatjuk, hogy nagyrészt az a szándék (is) vezette, amiről Montesquieu ír a *Perzsa levelekben*: „Alighanem mi vagyunk az első perzsák (...) akiket a tudásszomj hazájuk elhagyására készítetett, s akik lemondtak a nyugalmas élet örömeiről, hogy a bölcsesség keresésének fáradságos vándorútjára keljenek”¹³. Ha a Márai-féle utazó szubjektív jegyzetkötege nem is feltétlenül kecsegtet „tudományos” eredménnyel, azért azt látnunk kell, hogy az utazó „mégiscsak üzenetet közvetít (...) egy idegen világból”, ahogy az író állítja, mert „tudásszomjas” íróként egyben *kutató* is, a szó tágabb és átvitt értelmében. Másként körülírva pozícióját: egyszerre valóságos és metafizikus tér-idő rendszerben *utazó*; szenvedélyes köldökvizsgáló és önnön természetének utazás közbeni változásait faggató-leíró *lélekbúvár*; egymástól eltérő kultúrák és egzisztencia-felfogások közötti *közvetítő*; útjegyzeiteiben önmagát és a személyében képviselt közösség kultúráját *reprezentáló*, aki bátran mondja magáról: „valahol két világ, az érzékelhető és érzékelhetetlen világ délkörei között végzek ásatásokat”.

Nem túlzás azt állítani, hogy a Márai-féle utazó antropológusként hasonlítja össze a földrajzi távolságban alig messze, ám az életvitelben, az egzisztencia-értelmezésben, a hagyományörzésben egymástól évezredekre lévő két világot: Európát és Afrikát. A váratlanul megpillantott idegent az otthonról ismerttel, a gyanakvást, félelmet és megvetést már nem keltővel veti egybe, hogy fenntartásai oldódjanak; ízelítőként példa erre: „a folyamagyagból vályogot vetnek s azzal tákolnak össze néhány házat, pontosan azzal a cigánymódszerrel, ahogy a mi cigányaink, akik Egyiptomból jöttek s valamikor a Nílus mellett tanulták a vályogvetést és a jövendőmondást”¹⁴. A két világ délkörei közt utazás közben, a látott élményekkel és kulturális tapasztalatokkal számvetés alatt, „borzongás és áhítat” fogta el Márait – akár a limbusok közt kóborló Flaubert, aki egy Konstantinápolyból írott útleivelében a következő vallomást teszi: „Néha valósággal megsemmisülök (gyöngye kifejezés); máskor valami limbuszi stílus árad át rajtam és kavargó bennem részegítő forrósággal (limbuszi halmazállapotú, súlytalanul omlékony). Aztán újra elakad az egész. Keveset elmélkedem, inkább csak alkalomszerűen álmodozgatók. Főként erkölcsi jellegű megfigyeléseket teszek. Sejtelmem sem volt az utazásnak erről az oldaláról. Bőségesen akad bennem lélektani, emberi, komikus mozzanat”¹⁵. Hogy az utazás egyfajta morális önvizsgálattal, az önvizsgálat eredményeinek párbeszédre ösztönző közlésével, a látott dolgoknak a saját kultúrából hozott erkölcsi normák tükrében való mérlegelésével, a kétféle értékrend egészen nyilvános vagy csak jelzésszerű ütköztetésével jár, amire bizonyos életkorban és bizonyos utazási tapasztalat birtokában döbben rá az ember, Márai regénye is példa. „A francia gyarmati hivatalnok (...) Alkalmazkodni az idegen világhoz, megegyezni az idegen ízléssel, komoly arccal állani meg idegen Isten, idegen ételszokás idegen életütem előtt; minderre képtelen. A francia odahaza általában elég műveletlen, de nagyon okos; külföldön változatlanul műveletlen, de mindenáron ő az okosabb”.

A *borzongás és áhítat* kettős szorításban (mely kettősség meglehetősen pontosan utal a fenntartás, félelem, takarásban levés és az elragadtatás, rajongás, felszínre hozás együttes jelenlétére) jegyzi meg Márai, hogy: „A táj, melyekre ez út vezetett, eltűnt emberek és eltűnt istenek lábnyomait mutatta. (...) Félálomban utaztam, térkép nélkül”. E ponton visszaköszön

¹³ Montesquieu: *Perzsa levelek*, (fordította: Rónay György), Európa, Bp. 1980. I. levél, 7.

¹⁴ „Délután érkeztem Kairóba s este már a trópusi hálókociexpresszben ültem (...) mely tizenháromórás száguldás után, reggel kilenc felé, csakugyan megállott a Nílus mellett, zajtalanul és simán, egy alacsony vidéki állomás előtt, amely valahogy semmiben sem különbözött a fűzesabonyi pályaudvartól, éppen csak hogy igénytelenebb volt”; „Ha nem látnám a ciprusok között a tengert, összetéveszteném ezt a kisázsiai tájat csendjével, dombjaival, vetéseivel, szelíd erdeivel a Késmárk körülötti tájjal. Ott is ez a vonala a tájnak, az életnek, össze van keverve ez a világ”.

¹⁵ Flaubert levelei, Louis Bouilhet-nek, Konstantinápoly, 1850. november 14.

a Honti-émlítette „mitikus földrajzi” táj, melyen az *Előszó*ban hangsúlyozott „látomás erejével” valóságot lelkesen faggató és Goethe által szentimentálisnak nevezett utazó költői-szubjektív ihletettségével „lelkesedik” és „használja” a megismerésre felkínált világot. A lelkesedést, melyet az utazás előtti időben szerzett kulturális ismeret, az utazással járó fokozott várakozás, a képzelet és álom egyidejű működésbe lendülése, az idegennel szembeni tartózkodás oldására készenlét folyamatosan fenntart, időről-időre lohasztani igyekszik a látottal szembeni csalódás, az álombakozás következtében fellépő kultursokk és énkép-zavar, az előzetes tudást átíró keserves tapasztalat. Alexandria láttán írja Márai: „minden hamis és meghamisított, ami még tiszta Kelet, abba is belerágta magát egy lélektelen civilizáció, s ami európai, azt elszennyezte a Kelet”; Jeruzsálemről némi iróniával ekként vélekedik: „a világ legöregebb fővárosa a legvidékibb város. (...) A város arca keverék ghettóból és kispolgári terpeszkedésből; vidékiességből és ősi fővárosi fölényből”; s naplója végül szomorúan jegyzi le: „A régi Athén úgy van elrejtve a korszerű városban, mint a drágakövek egy szemétdomb hulladékában”. Ezek a kudarcokat, csalódásokat sejtető leírások (akárcsak Nerval, Flaubert vagy Balzac leveleiben is), részben az együttszemlélődésre invitálnak, részben objektív hangvételükkel az utazó elfogulatlanságáról és hangulatállapotáról győznek meg.

2.

Az *Ökrök a vagonban* címet viselő első fejezetben, Márai sorra veszi otthonról kimozdulásának és utazásának okait, melyek valamennyi nagy utazó esetében is relevánsak lehetnek. Íme a legelső: „Visszaülök a fölkébe, izgatott lettem, tudom, hogy nem lehet elszökni az emberek elől, hiába utazás és távolság, még a magam múló élete elől sem tudok elszökni, minden gondom velem jön, itt van a zsebemben, poggyászomban, egy levél, ígéret, tévhit, meggyőződés, – mindez elől hiába utazom Keletre, hiába megyek el Európából...”. A menekülés az otthon megtapasztalt, de fel nem dolgozott, vagy kellő mélységben fel nem tárt feleslegesség, számkivetettség, idegenség érzete elől, azzal a nem titkolt reménységgel párosul, hogy egy másik: egyelőre ismeretlen, rejtélyes világban, léte értelmére és boldogságára talál, számos útra kelőt, utazót megkísértett. Mintha elfeledkeztek volna Goethe intéséről: „Akit nem űznek idegenbe nagy célok, otthon sokkal boldogabb marad”.¹⁶ Hamvas szellemes esszéje: a *Kierkegaard Sziciliában* egyfajta virtuóz kiegészítés és felelet az intésre: „Fontosabb otthon maradni s még az ablakon se nézni ki; rövid és biztos út a világegyetemet körülhajózni. De ha már a küszöböt átlépte, ugye tükrök közé lép, s azon szórakozik, hogy állandóan elfelejti: mindabból, amivel találkozik, titokzatos módon eltorzulva saját magának arca néz?” A Márai-féle utazó, rögvest az indulás után szembesülni kénytelen azzal az igazsággal, hogy hiába is menekülne, mert ha számos, és ha kell, pontosan leltárba is vehető földrajzi-egzisztenciális eltérés létezik is a világban, bizonyos – a XX. században elsősorban is társadalmi-szociális – átfedések, hasonlóságok, azonosságok is tapasztalhatók. „Minden hajó lezárt világ, mimikritársadalom, kasztokkal, rétegekkel, osztályokkal, uralkodóval és rabszolgákkal, külön törvénykönyvvel. Minden megvan itt kicsiben, ami az embereket a partokon elválasztja egymástól” – írja Márai egy helyütt. Persze nem csak a külső-társadalmi valóság elől érzi szükségét menekülni, de a hivatás, a hivatásgyakorlást gátló akadályok elől is, vagy a saját maga kudarcélménye elől: „a menekülésnek ez a kényszere, egy *tarbussal* fejednen elvegyülni e végtelen tömegben, Ázsiában, nem írni senkinek, mindent elfelejteni, háborút és irodalmat, nagytőkét és telefont, hazamenni a pálmafa alá és álmodni ezekkel a százmilliókkal tovább e nagy keleti álmod, - álmod a hazáról, ahonnan eljöttem egyszer”.

Az utazó-Márait, ahogy maga hangsúlyozza: megcsapta a bűvölet, mely az utazás során mindvégig igazította a lépteit. Az elragadtatást, a látottak és átéltek transzponálását, a

¹⁶ Eckermann beszélgetések Goethevel, (fordította: Györffy Miklós) Európa, Bp. 1989. 87.

megszólítottól való távolság csökkentését, az írás idején érezhető magány eltüntetését okozó írói bravúrt egyszerre fedi ez a *bűvölet* kifejezés, melyről bátran mondhatjuk, hogy polivalens lelki élmény. Az idegen világban utazás, az egyes földrajzi helyeken és emberi közösségekben tapasztalt felfedezések, az élmények és általuk múltból felködlő emlékek, az eltávolodás és közeledés, Hamvas szavával „a sorvasztó önelemzés önző ájulatának” interpretációjára a legjellemzőbb amit Márai a bazárnegyedről ír: „a varázs, a Halál, a Hatalom, az Isten, a Szenvedély nagy problémái elfinomodnak e tompa csöndben, a Muski szövevényén nem hatol át a gépkocsik lármája, – itt messze vagyok, Keleten vagyok, kissé otthon vagyok. Egy régi mesében vagyok, melyet évezredek előtt kezdtek el mesélni”. Márai útiregényének nagyjából kétharmadát kitevő *Az elvarázsolt város és a Kelet kapuja előtt* fejezetek: az álom és vágy, szelídség és igénytelenség, célszerűségtől eltávolodás és ürestől irtózás, meséből merítettség és csak írói meseszövevényben rögzíthetőség: ezek az arab világban megtapasztalt és némi módosulással az *Ezeregyéjszakából* ismerős létjegyek járnak át. Emlékeztet, hogy a *Perzsa levelekben* (mely mű számos aspektusában hatott Márai útijegyzeteire) azt írja Montesquieu: „Az utazók mindig a nagy városokat keresik; azok afféle közös hazái minden idegennek”¹⁷; Márai maga is három város felfedezésére, leírására, belsővé tételére, másként idegenségének megszüntetésére vállalkozik, amikor Kairó és Damaszkusz közé ékeli Jeruzsálemet. De milyen más az európai utazó ítélete az arab-zsidó világ nagyvárosairól és az arab világból Európára tekintő íróé! Márai azt írja Damaszkuszról: „Hiányzik a városból az, ami feledteti a házak piszkosságát, a szennyet az utcákon, ami színnel és mozgással tölti meg a kopár, poros tereket, deszkával és náddal fedett szűk, homályos utcákat, a bazár halott utcáit: a keleti élet, a mozgalmas semmittevés, az a tevékeny lustaság, mely egész nap sűrög és forog, mert fél elárulni, hogy nem csinál semmit, az üde kedvtelés színeiben és színes rongyok mutogatásában, ami egyformán fényűzése a tevehajcsárnak és az előkelőnek”. Albert Camus mintha csak játékosan megfordítani akarná a Márai-féle tételt, épp az ellenkezőjét nehezményezi az általa megismert európai városokban: „Azok a városok, amelyeket Európa kínál nekünk, túl zajosan visszhangozzák a múltat. Egy gyakorlott fül lármájukból kihallja a szárnyzuhogást, a lelkek lüktetését. Érezzük bennük a századok, a forradalmak, a dicsőség szédületét. Emlékezünk rá, hogy a Nyugat harsogó lármában kovácsolódott. Ezért nincs elég csönd”¹⁸.

A bűvölet másik forrása az utazás bódulata, a térbeli élmény és alkalmasint „mitikus földrajz” kulturális összecsengése, a látottakhoz testi-lelki aspektusból történő közelkerülés, mondhatni érintés-távolságban levés. „Ez mind bódulat, mert távolság van benne; kezdek lélekzeni, kimegyek az utcára, meleg az éjszaka és hangosan az utcák; *ave*, idegen város, idegen világ, *ave* minden, ami idegen; tele vagyok barátsággal, oldódik bennem ez a tartózkodás az idegennel szemben; ismerkedni akarok, közelkerülni, érinteni ezt a gyanús, meleg, idegen életet” – írja Márai. Az ilyesfajta vallomásokra utalva jegyzi meg Rónay László: „Márai tehát nemcsak egy addig ismeretlen világ fölfedezésére indult az istenek nyomában, nem is csak folytonos kíváncsiságát akarta kielégíteni, hanem szembesíteni óhajtottta az Európa kibontakozását megfogalmazó, szélsőségesen ellentétes vélekedéseket egy másfajta, ősi hagyományvilággal, s ezért is szemlélte kedvetlenül és ironikusan az európai mentalitást megjelenítő útítársait, a pénz megszállottjait és az elzárkózó, minden új benyomástól idegenkedő érzéketleneket, akik már hajóútja során feltűntek neki”¹⁹. Pontosítsunk-árnyaljunk a némely esetben szemérmesen hallgató, bizonyos problematikus fragmentumokat ki-és elkerülő Rónay-féle képen. Márai ugyanis nem csak kedvetlenül szemlélte azokat a vele együtt útra kelőket, idegenben ismerősként felbukkanókat, akik a

¹⁷ Montesquieu: im. XXIII. Levél, 54.

¹⁸ Albert Camus: A Minótaurusz avagy pihenő Oranban (ford.:Szabolcs Katalin) In.: Sziszüphosz mítosza, Magvető, Bp. 1990. 115.

¹⁹ Rónay: Márai Sándor, 2005. 52

hagyományos európai mentalitást képviselik, s az újtól és idegentől ideológiai vagy más okok miatt elzárkóznak, de kegyetlen iróniával meg is fedtte az „újszerű”, addig sosem volt teremtésének leple alatt másokat kirekesztőket, újfent „idegent-gyártókat”.²⁰ Pellengérré állította azt az avítnak tűnő szellemet, melyet az öreg kontinensről hoztak át az új telepet, közösséget, hazát alapítani szándékozó zsidók: „... Tel-Avivban sok minden virul (...) : telekspekuláció, kispolgári cserebere, egyszóval a város viruló tenyészetete mindannak, amire a zsidókat rákényszerítette az élet a galíciai ghettóban, de amire semmi szükség a fölszabadulás hazájában, az új Palesztinában. És mégis így van, s hogy mégis így van, elég baj s a cionizmus igazi és lelkes vezetőinek elég gondot okoz”. E kényes-kellemetlen fejezetekben derül csak ki igazán, hogy a bűvölet ellenére, vajon a „művész az embert *reprezentálja*”, amiként Blanchot állítja; hogy figyelmünkre ténylegesen érdemes kutató és közvetítő Márai; hogy a Flaubert említette „erkölcsi jellegű megfigyelései” pontosak-e, avagy mindössze stílbravúrba hajló, regényesített útinaplót írt. Rónay László tovább megy ítéletében és egyszersmind átlép a Jeruzsálem-fejezeten, hogy egy általánosabb kérdésre keressen választ: „Márai mindenesetre szembesíteni akarta racionális meggyőződését a Keleten szereshető benyomásokkal, s az ’istenek nyomában’ járva választ keresett arra a kérdésre, vajon méríthet-e a változó Európa az ősi tapasztalatokból”.²¹

Hogy nem véletlenül érez Márai is egyfajta hasonlóságot (a keleti vagy Krúdy-teremtette szubjektív mesén túl) a különböző vándor- és kereskedőnépek szabdalta tájhazája és e keleti világ között, azt az önértelmezésnek és énképfestésnek szánt fejezetből, a fehérruhás arabbal, a tiszta erdélyi kiejtéssel magyarul beszélő dragománnal való luxori találkozást elmesélő: *Achmed Rumi* portréból olvashatjuk ki. A saját identitás: az *ilyenség* meghatározására és a másik-idegen szemében leképezett mivoltom: az *olyanság* feltérképezéséből következő önmegértésre a legkitűnőbb szövegrészlet ez: „Mégis, milyenek vagyunk? Olyannak lát, mint önmagát? Vagy talán mégis valamilyen exotikus néptörzsnek, színesbőrű valakinek lát, mint én egy sárga embert? Most itt az alkalom, hogy levizsgáljazzak, mert valaki lát engem, egy félvad ember látja bennem a magyart” – mondja, telve szorongással, mely rávilágít az idegenben magabiztosságát és szemlélődésének fixa ideáját vesztett ember lelki-szellemi hintázásaira. Ám ennél is metafizikusabb és egyetemesebb az a lírai hangvétellő, azaz nagyon is sajátos és finom elkülönöztetés, melyet a nyugati és keleti ember kapcsán tesz: „A nyugati ember jelképe ma a rohanó ember, ahogy valamikor a könyvet tartó ember volt. A keleti ember jelképe az imádkozó ember. (...) Az imádkozó embernek van valamije, amit a nyugati ember kezd nélkülözni: a keleti embernek van föltétlen hite. A nyugati embernek vannak megismerései és kételyei”. (*A imádkozó ember*)

3.

Az 1937-es második kiadás elé toldott *Előszó*ban Márai számos figyelemre méltó tényt közöl velünk és jónéhány vallomást is tesz, hogy a további olvasásunkat és az utazóval folytatandó párbeszédünket egy általa kijelölt mederbe terelje és végig abban is tartsa. „Ez útijegyzetek egy ifjúság és egy utazás találkozásának emlékét örökítik meg: e találkozásnak már több, mint évtizede” – írja rögtön a nyitó mondatban, amiből kiderül, hogy maga a regény, csak évtizedes késéssel születik az útijegyzetek felhasználásával. Tíz esztendővel az utazás után, „a régi jegyzeteket olvasva” újból utazóvá, a szövegteremtés szempontjából emlék- és időutazóvá is válik Márai. Természetesen nem egyedi az eset, hogy az utazás és a róla szóló levél-, napló-, vagy regényformában történő beszámoló közt olykor évek, esetleg évtizedek telnek el. Goethe egy Mercknek szóló levelében írja: „Svájci utazásunk fontosabb részleteit

²⁰ Azt írja egy helyütt: „Ha ti itt azt csináljátok, amit mi csinálunk veletek, ha ti külön feltaláljátok a fajvédelmet és a kínai falat, akkor kiderül majd, hogy azoknak volt igazuk, akiktől mindezt tanultátok”.

²¹ Rónay: im. 49

már összeállítottam rögtönözve papírra vetett feljegyzésekből s levelekből, saját eleven emlékeimre támaszkodva. Wieland szerint valóságos poéma”.²²

A jegyzettöredék és a belőlük írt „poéma” egymásra vetítése (már amennyiben ez lehetséges, lehetséges volna), pontosan mutatná az úti jegyzeteit író utazó tekintetének irányát és mozgását, azt, hogy mikor pillant az utazás idejében maga elé, s e közvetlen jelenből vissza a múltba, a történelmi időkbe, vagy a megírás pillanatában az utazás múlt idejébe és ahhoz képest egy megidézett korba, hogy a két idő, illetve az időbeli elmozdulás okán kétféle jelen és kétféle múlt közé szerelőszőnyeget feszítve, időtlen érvényességű életbölcseességeket és „erkölcsi jellegű megfigyeléseket” tegyen. „Örökkévalóság, micsoda szavak! Milyen olcsó fölény van mindabban, amiről az emberek azt hiszik, hogy megőrzi emléküket az örökkévalóság előtt!” A kétféle szövegrögzítés és időszemlélet egymásra vetítése világosan mutatná az utazó lelki elmozdulásait, hangulatváltásait, s természetesen az ön- és énképmódosulásait az egyes egzisztenciákhoz viszonyulva és egyes helyzetekben magamagát pozicionálva.

Az emlékek leírása, amely egyszerre jellemző az önéletrajzi regényre és az úti regényre, nem csak az énről szóló leírás, de az emlékek leírása is egyben; két idő között oszlik meg: az emléke felbukkanásának pillanata és az emlékezet által megidézett esemény végbemenetele között. Ennek köszönhetően nem csak egy *retrospektív*, de egy *introspektív* látásmódon is alapszik, ahogy a *Le biographique* című kötet szerzői: Lauréne Gervasi és Franz Johansson megállapítják.²³ A retrospektív és introspektív látásmód, a visszakeresés és előbányászás során, a „szimbolikus tárgyak”, a „reprezentáns dolgok” mellett az egyes takarásban lévő, elrejtettségben maradt élményeket is felidéznek, és bizonyos megrázó, kellemetlen érzést keltő pillanatokot elsimítják. A visszakeresés és előbányászás alatt a távlatosság biztonságával és bölcsességével állít valamit az utazó, és egy korábbi elhamarkodott, kellő információ és rálátás híján kimondott ítéletét korrigálja, újraszövi, fölülírja. S nem utolsó sorban a jegyzetek fölülírását, a fragmentumok tükrében és az eltelt idő birtokában önértelmezését végző utazó értelmező pozícióját könnyíti meg a visszakeresés révén az egyszer megtörtént, s átéltet emlékezet kútjából felidézése. Dragusanu *Erdélyi peregrinusa* elé bevezetőt író Bustya Endre jegyzi meg: „a retrospektív bemutatás csak erényeivel – a szerző történelmi-társadalmi kritikájának mélyebbé, megalapozottabbá és élesebbé válásával – van jelen a mű lapjain, s nem módosítja vagy éppen hamisítja meg az egykori események, élmények, lelkiállapotok és érzések ábrázolását”.²⁴

A két jelen és két múlt idő közti időintervallumban mutatkozik meg az utazó igazi szándéka és tehetsége, s az, hogy képes-e a látott tájat mitogeográfiai objektummá és szociológiai-antropológiai kutatások terepévé tenni, melyben önmagát és az utazása során eljátszott szerepeit is feltárja, még hozzá az útinapló nyilvánosságával számolva. Bustya Endre avval egészíti ki a fenti állítását, hogy: „a közbeeső évtizedek eseményeinek tükrében sokkal reálisabban lehetett megítélni az utazás korszakában még jelen idejüként érzékelt viszonyokat; a történelmi távlat birtokában, valamint a szerző szellemi és érzelmi gazdagodása, látóköre, szemlélete, higgadt kedélye, nyelvi kifejezőkészsége sokkal érettebb fokán összehasonlíthatatlanul értékesebb alkotás létrehozása vált lehetővé”.²⁵ Az utazása idején alig huszonhat éves Márai esetében is igaznak tűnik e megállapítás; s hogy az egykori élmény megírásáig és megjelenéséig eltelt évtized csak jót tett a nap krónikásának, arra az életművet elemző Rónay kijelentése bizonyíték: „Az *Istenek nyomában* Márainak az első olyan könyve, melyet mindenestől a magáénak vállalt a későbbiekben is”.²⁶

²² Goethe Levelek, (fordította: Görög Livia) Európa, Bp. 1988. 92.

²³ *Le biographique*, par Lauréne Gervasi et Franz Johansson, Éd. PUF, Paris, 2003. 186-87

²⁴ Ion Codru Dragusanu: *Erdélyi peregrinus* (fordította Bustya Endre), Téka, Kritérium, Bukarest, 1973. 52.

²⁵ Ua.

²⁶ Rónay László: Márai Sándor, Magvető, Bp. 1990. 62.

Mindazonáltal, ha nem árulná el a szerző, akkor is számos elejtett megjegyzéséből biztosan következtetnénk a „kései-későbbi” műkeletkezésre, emlékezetből felidézés és távlatos élményfelülírás írói gesztusára. „Milyen nyomatszerű lett az elmúlt tíz esztendőben e kép, e búcsúzó parasztok a maguk szemérmes és végtelen fájdalmával egy hajó, egy tehervagon előtt” – tűnik elénk egy helyütt. Márai, az útinaplót vagy regényt írók szokása szerint, szándékosan hagyja meg az egyes konkrét útijegyzetek leírásának és a végső formát öltő élmények és ítéletek keletkezésének temporális bizonytalanságát. Az üde-kavargó élmény frissességének megőrzése és a későbbi korok olvasójára teendő hatás kedvéért keveri a múltból felidézett élmények jelen idejét a szövegírás (egyébként számosan sok jelen idejéből létrejövő) jelen idejével. „Nagyon bölcs vagyok ma este, nem is illik hozzám...” – ám ebből a mondatból bajosan eldönthető, melyik estéről beszél az író: a töprengés és írás estéjéről, vagy a múltból felidézett időben megteremtett jelen idejéről. Más helyütt pedig azt írja Márai: „megadom magam, odafekszem a vitorlás bárkában a nap alá, ahogy a sors elé fekszik az ember – tessék, itt vagyok, csinálj, amit akarsz –, s valahogy mégis szeretném, hogy ez az út, az első átkelés a Níluson sokáig tartana. Nem tudok dolgozni, gondolkozni, fölvenni, csak félig vagyok ébren, de minden idegemmel élek, mint a lázas beteg. Ilyen a nyitánya egy látogatásnak, Tut-ank-Amonnál”. Ilyesfajta vallomást – főként tíz esztendővel a primér élmény után –, csak akkor képes leírni az utazó, ha erről a lét-és lélekállapotról pontosan rögzített jegyzetei vannak, máskülönben modorosságnak, bárhol és bármely időben leírható önvallomásnak tűnhet, aminek nincs releváns hatása az útiélményekre, inkább csak a naplójelleg kötetlenségének megteremtésére. Erre hívta fel a figyelmünket Beke György is: „Dinicu Golescu jegyzeteit utazása közben kezdi írni. Elsősorban innen származik az élmények és benyomások üde levegője. Érződik ez a napló stílusán, az írói észrevételek spontán jellegén: egy-egy külföldi tapasztalat az otthoni állapotokat hívja elő emlékezetéből”.²⁷

Éppily zavarba kerülünk az efféle mondatok olvasásakor is: „A hajó észrevétlenül *elindult*. És ez az út, mely *végigvitt* Egyiptomon, föl a Szudánig, keresztül Palesztinán, át Görögországon, Törökországon és Itálián, hogy csak *hónapokkal később* hozzon össze megint az *elindulás pillanatának* utitársaival” (kiemelések tőlem). Az ilyen típusú mondatokban az idősíkok keverésének több funkciója van: ráirányítja figyelmünket az éppen látottra; kitűnő lehetőséget kínál a távlatosság perspektívájából történő epikus nyugalmú elbeszélésre; segítséget nyújt a jegyzettöredékek és a belőlük leszűrt bölcsességek fölülírására, irodalmi művé alakításukra.

4.

Márai útiregényében lépten-nyomon bizonyos, a korabeli polgári szemléletre jellemző politikai fenntartásokra: a megváltást hirdető Moszkvát és az anarchistákat-terroristákat bélyegző kitételekre, gyanúsítgatásokra bukkanunk: „Anglia leküldte szuronyait, szérumait és mérnökeiket s cserébe elviszi a gyapotot, Moszkva leküldte ügynökeit és új Isteneket ajánl a régiek helyébe”.²⁸ Abban sincs szinte semmi újszerűség, hogy a Keleten utazó elsősorban a robbanásig feszült politikai helyzetre, az első világháborút követően a gyarmatosítók és bennszülöttek sokizületi-gyulladásos viszonyára figyelmez. Erre az egész európai irodalomra nem csekély hatással levő íróelőd: André Gide mutatott példát, s elhíresült műve: a *Kongói*

²⁷ Dinicu Golescu: Utazásaim leírása (fordította Beke György), Téka, Kriterion, Bukarest, 1978. 23.

²⁸ „Ébred az arab paraszt? Állítólag Moszkva gondoskodik róla, hogy felébredjen”; vagy: „... ahol az egyik lakosztályban Anglia, a másikkban – Szíriában – rövid ideje Franciaország rendezkedett be, s ahol új és hívatlan vendégek izgatják a lakókat a háziurak ellen: Moszkva ügynökei”; vagy: „Mindent az Eszméért, de mi az Eszme? Valószínűleg nem az, hogy moszkvai fiókot alapítsanak a Szentföldön, hanem: fölépíteni Palesztinát, az új hazát”; „Elég három-négy nap Beyrouthban, s elhisszük, hogy e háború nem egy markonyi elkeseredett és fanatikus arab népség... háborúja (...) hanem valami egészen más, – kulisszák előtt véres csetepaték, a kulisszák mögött világerők mérkőznek, – Moszkva és a Kapitalizmus, mint mindenütt ma a világon”.

utazás feltétlenül ott motoszkált Márai tudatában, köztudott ugyanis róla, hogy éppen polgári műveltsége és írói mentalitása: cerebrálitása okán rajongott évtizedeken át Gide-ért.²⁹

Binder Pál szögezi le: „Szinte mindegyik útinapló vagy útlevel közli a korabeli jelentősebb politikai eseményeket is, így ezek az írások a nagyvilágban történtek hazai recepciójaként is tekinthetők”.³⁰ Az útinaplóban felvillantott-kibontott recepció persze nem egészen ártatlan és elfogulatlan, nyilván azért kerül rögzítésre (és mű megjelenésével a nyilvánosságnak szánt közlésre), mert benne fellelhető a jegyzetírónak azon szándéka, hogy utalni, hivatkozni akar a hazai viszonyokra, melyek áttételesen vagy feltűnő módon hasonlatosságot mutatnak a tárgyalt jelenséggel; hogy érinteni szeretné azokat az általánosabb folyamatokat, melyekbe a hazai események, elfedni szándékolt társadalmi feszültségek is beleilleszkednek. „A felügyelő kezében korbács volt. Ha valamelyik arab kimaradt a sorból, vagy lassan cipelte a homokot s megbontotta a munka ritmusát, a felügyelő felemelte a korbácsot és ráhúzott egyet. (...) Ezt láttam Gizeh és Memphis között, ezerkilenszázhuszonhatban” – írja Márai az *Arabok Assuanban* fejezetében. Ez az írói helyzetjelentés emlékezetünkbe idézi a közel nyolcvan esztendővel korábban e tájon utazó s hasonló élményéről egy Alexandriában 1849. november 17.-én kelt levelében anyjának beszámoló Flaubert sorait: „A botnak nagy itt a szerepe; akin tiszta ruha van, püföli azt, akinek piszkos a ruhája; ruha helyett gatyát kellene mondanom”³¹ –, s egyben rávilágít az újságíró Márai szociális érzékenységére is rávilágít. Ebben a folyamatos önvizsgálat-tartásban, ám a köldöknézés ájultságából kiemelkedésben is hasonlít Gide-re; s persze abban az osztályostársak politikai-etikai-vallási nézeteit érintő kíméletlen kritikamondásban és a merevgörccsöktől szabadulni tudásban is, melyre számos útijegyzetben rábukkanunk: „Jeruzsálem talán nem a vallási türelmetlenség, de mindenesetre a vallási féltékenység, a marakodás, a mohó, szűklátókörű, apró-üzletű vallásos irigység városa. A percek, melyeket egy vasárnap délelőtt a Megváltó sírja fölé épített templomban töltöttem, életem legkínosabb emlékeit idézik: az a gyanakvás, idegesség, féltékenység, lenézés, közöny, mellyel a keresztény szekták e legszentebb keresztény templomban elhaladnak egymás mellett (...) ellenszenvesen hat”. Nem meglepő, hogy ezzel szinte megegyező élménynek ad hangot Flaubert is egy Louis Bouilhet-nek címzett, s Jeruzsálemből 1850. augusztus 20.-án küldött levelében: „A Szent Sírnál tett első látogatásom után fáradtan jöttem vissza a szállóba, és a csontom velejéig utálkoztam. (...) Amit csak lehet, megtettek, hogy nevetségessé tegyék a szent helyeket. Pokoli kurvaság: csupa álszentség, haszonlesés, hamisítás és szemérmertlenség; de szentségnek sehol semmi nyoma”.

A komor vagy kegyetlen politikai helyzetjelentéseket, analógiákat ellensúlyozza az útinaplóban számos helyen kitapintható humor, irónia, amely egyfelől eltávolít a látott dologtól, s lehetővé teszi az értelmező pozíciójából való ítéletmondást, másfelől teret ad a bergsoni nevetéssel történő büntetésnek. E két aspektusból sokkal alaposabban és élesebben világít rá bizonyos társadalmi anomáliákra, mintha ragaszkodna a dolgok-jelenségek objektív és szenttelen leírásához: „Ha a vezető egy angol hivatalnok kutyáját üti el, akkor felírták és beidéztek volna. De így, hogy csak egy süket arab volt, akit elütött, senki nem lesz izgatott; a vezető éppen oly kevéssé, mint a rendőr, vagy mint, – s ez a legfontosabb – az áldozat”.³²

²⁹ Bálint Péter: Márai tükrében André Gide, In.: Csillagfény és homály közt, Felsőmagyarország, Miskolc, 2007.

³⁰ Binder Pál: Utazások a régi Európában, Téka-Kritérion, Bukarest, 1976. 9.

³¹ A XX. század elején egész Európában elhíresült és közkedvelt Flaubert- levelezéskötetet minden bizonnyal Márai is haszonnal forgatta.

³² „Sokáig tartottam Assuanban varrótűt egy öreg tevé elé; képtelen volt átjutni rajta”; „Lehet, hogy a rodusiak hozatták a zsidókat, mint Mikszáth regényében a bábaszékiek a zsidó-nagyasszonyt – ilyen szigetállam végre mégsem állam zsidók nélkül”; „Az egyik, egy fiatal, aki egész idő alatt nem tűnt ki valami különösen, most, mikor a többiek már szutykosan és szusz nélkül feküdtek a birkabőrökön, vígan és friss erővel ordítani kezdett, mintha mi sem lenne számára az egész és bírná még tovább is. A vak is látta, hogy stréberkedik. Husszein, te csalsz”.

Márai, mondjuk ki végezetül, elismételhetné, amit Flaubert mond egy levelében: „Metafizikai éleslátásom egyenesen elrémít”, talán e rémületet ellensúlyozandó enged szabad utat Márai minduntalan a humornak, ami nem fellengzős, nem megvető, sokkal inkább a kritika egy sajátos formáját ölti nála.